

УДК 347.626.6

Ю. О. Пилипенко

старший викладач

Одеський національний університет імені І. І. Мечникова,

кафедра цивільно-правових дисциплін

Французький бульвар, 24/26, Одеса, 65058, Україна

ДО ПИТАННЯ ПРО ПРЕДМЕТ ДОКАЗУВАННЯ У СПРАВАХ ПРО ВСТАНОВЛЕННЯ ФАКТУ ПРОЖИВАННЯ ЧОЛОВІКА ТА ЖІНКИ ОДНІЄЮ СІМ'ЄЮ БЕЗ РЕЄСТРАЦІЇ ШЛЮБУ

У цій статті досліджено приклади судової практики, в рамках якої судами було неправильно застосовано норми матеріального (цивільного, сімейного) та цивільного процесуального права в справах про встановлення юридичного факту проживання чоловіка та жінки однією сім'єю без реєстрації шлюбу, проаналізовано допущені помилки та їхні правові наслідки, надано пропозиції щодо їх недопущення в майбутньому.

Ключові слова: шлюб, фактичний шлюб, фактичні шлюбні відносини, проживання чоловіка та жінки однією сім'єю без реєстрації шлюбу.

Постановка проблеми. Проживання чоловіка та жінки однією сім'єю без реєстрації шлюбу все частіше стає нормою сучасного життя. Більше того, з 2004 року Сімейний кодекс України (далі — СК України) надав таким особам можливість реалізувати частину майнових прав, що притаманні подружжю (ст. 74, 91 СК України) [1]. Проте для реалізації зазначених прав такі особи повинні надати докази перебування у подібних відносинах, для чого закон передбачив механізм звернення до суду. Саме рішення суду є правостворюючим юридичним фактом, який є підставою виникнення у них взаємних прав та обов'язків. Правові підстави для розгляду даної категорії судових справ містяться у Цивільному процесуальному кодексі України та Сімейному кодексі України, які набули чинності з невеликою різницею у часі. І хоча минуло вже більше десяти років, на практиці ми часто зустрічаємось з неодноманітним застосуванням норм матеріального та процесуального права при розгляді справ, що стосуються встановлення факту проживання чоловіка та жінки однією сім'єю без реєстрації шлюбу.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Теоретичним питанням, що стосуються так званого «фактичного шлюбу», приділяли увагу такі відомі вчені, як Ю. С. Червоний, О. С. Іоффе, М. В. Антокольська, З. В. Ромовська. Проте в своїх працях зазначені вчені не торкаються проблемних питань змісту заяви, що подається до суду з метою встановлення факту проживання жінки та чоловіка однією сім'єю без реєстрації шлюбу або так званим «фактичним шлюбом». У зв'язку з тим, що цей юридичний факт проживання чоловіка та жінки однією сім'єю без реєстрації шлюбу встановлюється в судовому порядку, суду при ухваленні рішення необхідно керу-

ватись конкретними нормативними приписами (нормами матеріального та процесуального права). Окремим проблемним питання є визначення предмету доказування у справах про встановлення факту проживання однією сім'єю чоловіка та жінки без шлюбу. Як показують результати вивчення судової практики, як заявники (позивачі у позовному провадженні), так і суди зазвичай досить по-різному і, на наш погляд, часто абсолютно неправильно формулюють резолютивну частину заяви і рішення відповідно.

Постановка завдання. За мету в цій статті ми поставили дослідження відповідної судової практики та зробимо спробу надати пропозиції щодо усунення неточностей, що існують.

Виклад основного матеріалу. У 2011 році Чечельницький районний суд Вінницької області у справі про встановлення факту, що має юридичне значення, встановив, що заявниця та померлий проживали однією сім'єю як чоловік та дружина, були пов'язані спільним побутом, але не зареєстрували шлюб в органах РАЦС. За результатом розгляду заяви суд своїм рішенням від 16 листопада 2011 року (справа № 2-о-80/11) встановив факт того, що *«заявниця на протязі останніх п'яти років до дня відкриття спадщини проживала зі спадкодавцем однією сім'єю»* [2].

Доцільність подібного формулювання резолютивної частини судового рішення впливає зі змісту ст. 1264 ЦК України, яка передбачає, що у четверту чергу право на спадкування за законом мають особи, які проживали зі спадкодавцем однією сім'єю не менше як п'ять років до часу відкриття спадщини. Дійсно, звертаючись до нотаріуса із заявою про прийняття спадщини, такі особи зобов'язані надати відповідні докази спільного проживання однією сім'єю зі спадкодавцем не менше останніх п'яти років, яким є відповідне рішення суду. Проте, як вбачається з резолютивної частини досліджуваного рішення, воно не містить вказівки на факт проживання осіб однією сім'єю в якості чоловіка та жінки без шлюбу. Оскільки метою заявниці у цій справі було отримання спадщини, то таке формулювання не створить перешкод для реалізації прав спадкоємиці четвертої черги. Проте подібне формулювання резолютивної частини рішення зробить неможливим в майбутньому звернутись цій особі до суду із позовом, в якому буде поставлено вимогу про визнання майна спільною сумісною власністю чи поділ спільно набутого за час проживання зі спадкодавцем майна.

В іншій справі заявниця звернулась до Ленінського районного суду м. Донецька із заявою про встановлення факту перебування у шлюбних відносинах (справа № 2-о-2/2010). Рішенням суду від 18 червня 2010 року в задоволенні заяви про *«встановлення факту перебування у шлюбних відносинах»* було відмовлено [3]. Вважаємо, що в цьому випадку суд повинен був не ухвалювати рішення по суті, а одразу відмовити у відкритті провадження у справі, оскільки ч. 2 ст. 234 ЦПК України [4] дає виключний перелік справ, які розглядаються в порядку окремого провадження. Серед них, зокрема, справи про встановлення факту: 1) родинних відносин між фізичними особами; 2) перебування фізичної особи на утриманні; 3) каліцтва, якщо це потрібно для призначення пенсії або одержання допомоги по

загальнообов'язковому державному соціальному страхуванню; 4) реєстрації шлюбу, розірвання шлюбу, усиновлення; 5) проживання однією сім'єю чоловіка та жінки без шлюбу; 6) належності правовстановлюючих документів особі; 7) народження особи в певний час у разі неможливості реєстрації органом державної реєстрації актів цивільного стану факту народження; 8) смерті особи в певний час у разі неможливості реєстрації органом державної реєстрації актів цивільного стану факту смерті; 9) смерті особи, яка пропала безвісти за обставин, що загрожували їй смертю або дають підстави вважати її загиблою від певного нещасного випадку внаслідок надзвичайних ситуацій техногенного та природного характеру. У судовому порядку можуть бути встановлені також інші факти, від яких залежить виникнення, зміна або припинення особистих чи майнових прав фізичних осіб, якщо законом не визначено іншого порядку їх встановлення. Таким чином, закон не передбачає можливості встановити факт «перебування у шлюбних відносинах», оскільки подібна вимога суперечить ст. 16 ЦК України.

Аналогічну помилку допустив Щорський районний суд Чернігівської області, який у своєму рішенні від 15 липня 2008 року (справа № 2-0-29/2008) встановив «факт перебування у фактичних шлюбних відносинах чоловіка та жінки» [5]. При цьому суд у мотивувальній частині керувався положеннями Постанови Пленуму Верховного Суду України № 5 «Про судову практику у справах про встановлення фактів, що мають юридичне значення» від 31 березня 1995 року зі змінами та доповненнями [6], згідно з якими встановлення судом факту перебування у фактичних шлюбних відносинах може мати місце, якщо такі відносини виникли до 8 липня 1944 року і тривали до смерті одного з подружжя, в результаті чого шлюб не може бути зареєстрований в органах реєстрації актів цивільного стану. Видається, що положення тексту Пленуму Верховного Суду України і змісту норм чинного СК України, що набрав чинності у 2004 році, не відповідають один одному. Так, відповідно до п. 5 ч. 1 ст. 273 ЦПК України від 18 липня 1963 року [7] суд розглядав справи про встановлення фактів, що мають юридичне значення, а саме: перебування у фактичних шлюбних відносинах у встановлених законом випадках, якщо шлюб в органах реєстрації актів цивільного стану не міг бути зареєстрований внаслідок смерті одного з подружжя. Видається, що на момент надання відповідних роз'яснень Пленумом у 1995 році актуальною була саме така дефініція, яка користувалася змістом норми чинного на момент надання роз'яснень ЦПК України 1963 року. Однак, беручи до уваги прийняття та набрання чинності в 2004 році СК України та у 2005 році ЦПК України, а також той факт, що постанови Пленуму Верховного Суду України носять рекомендаційний характер, єдиним вірним формулюванням предмета заяви (позову), а відповідно і резолютивної частини рішення суду буде «встановлення факту проживання однією сім'єю чоловіка та жінки без шлюбу». Таке формулювання повністю відповідає як змісту ст. ст. 74, 91 СК України, так і змісту п. 5 ч. 1 ст. 256 ЦПК України.

Крім зазначеного, вбачається, що закон не передбачає підстав виникнення, зміни або припинення особистих чи майнових прав фізичних осіб,

щодо яких судом встановлено факт «*перебування у фактичних шлюбних відносинах*», а отже предметом доказування у цій категорії справ може виступати виключно факт «*проживання однією сім'єю чоловіка та жінки без шлюбу*». Виключно таке формулювання, зазначене в резолютивній частині судового рішення, матиме юридичне значення та може стати правовою підставою для виникнення в осіб передбачених законом особистих немайнових та майнових прав та обов'язків.

Тим самим хибним шляхом пішов Високопільський районний суд Херсонської області, який у справі за № 2-о-33/2010 про встановлення факту перебування у фактичних шлюбних відносинах рішенням від 21 квітня 2010 року встановив «*факт перебування у фактичних шлюбних відносинах між заявницею та померлим з 01.09.1980 як між дружиною та чоловіком*» [8]. У зазначеному рішенні суду присутня ще одна поширена помилка судів при ухваленні рішень, яка стосується дії норм матеріального права у часі (щодо періоду, за який можна встановлювати факт проживання однією сім'єю чоловіка та жінки без реєстрації шлюбу). Так, встановивши факт перебування у фактичних шлюбних відносинах між заявницею та померлим з 01.09.1980 як між дружиною та чоловіком, суд не врахував, що норми права поширюють свою дію виключно на ті правовідносини, які виникли після набрання ними сили, і мають зворотну силу виключно в тих випадках, коли закон пом'якшує чи звільняє особу від юридичної відповідальності.

Подібна помилка є досить поширеною. Так, 27 серпня 2014 року Білоцерківський міськрайонний суд Київської області (справа № 357/11246/14-ц, провадження № 2-о/357/210/14) встановив факт проживання однією сім'єю без реєстрації шлюбу осіб з березня 2000 року по 23 червня 2006 року та з 17 жовтня 2012 року по 14 липня 2014 року [9]. Аналогічну помилку допустив і Нововоронцовський районний суд Херсонської області (справа № 660/910/13-ц), який рішенням від 8 липня 2013 року встановив факт проживання однією сім'єю осіб без шлюбу з 1989 року по 9 травня 2013 року [10].

Як вбачається з роз'яснень, що містяться в п. 11 Постанови Пленуму Верховного Суду України від 31 березня 1995 року № 5 «Про судову практику в справах про встановлення фактів, що мають юридичне значення», із змінами та доповненнями, встановлення судом факту перебування у фактичних шлюбних відносинах на підставі п. 5 ст. 273 ЦПК України може мати місце, якщо такі відносини виникли до 8 липня 1944 року і тривали до смерті (зникнення безвісти на фронті) одного з подружжя, внаслідок чого шлюб не може бути зареєстровано в органах РАГС. В інших випадках заяви про встановлення факту перебування у фактичних шлюбних відносинах судовому розгляду не підлягають.

З урахуванням того, що спірні відносини виникли після 8 липня 1944 року і до набрання сили СК України у 2004 році, в задоволенні заяви суди повинні частково відмовляти, ухвалюючи рішення про встановлення факту проживання однією сім'єю без реєстрації шлюбу осіб з 01.01.2004 по відповідну дату їх фактичного припинення чи дату ухвалення рішення (в разі їх існування).

Керуючись вищезазначеним, можна дійти висновку про те, що невірним є ухвалення рішень судами, в яких суди в резолютивних частинах не зазначають конкретного періоду проживання однією сім'єю чоловіка та жінки без шлюбу.

Так, у справі № 206/76/2012 (провадження за № 2-о-/206/5/2012) про встановлення факту проживання однією сім'єю чоловіка та жінки без шлюбу з метою прийняття спадщини Замостянський районний суд м. Вінниці встановив, що заявниця та померлий проживали однією сім'єю без шлюбу та вели спільне господарство протягом багатьох років, а саме з 1981 року. Ухвалюючи рішення від 26 січня 2012 року, суд встановив *факт проживання однією сім'єю жінки та чоловіка без шлюбу* [11]. При цьому в мотивувальній частині зазначеного рішення суд не приділив уваги дослідженню доказів проживання однією сім'єю чоловіка та жінки без реєстрації шлюбу саме протягом зазначеного в заяві заявницею періоду. Відповідно в резолютивній частині рішення строк проживання однією сім'єю чоловіка та жінки без шлюбу не зазначений. Подібний стан речей, з нашої точки зору, є неприпустимим, оскільки не дає можливості встановити обсяг спадкової маси, тобто визначити, яке майно з точки зору закону дійсно було придбане не просто за час проживання однією сім'єю чоловіка та жінки без реєстрації шлюбу, а саме з того моменту, коли закон передбачив можливість застосовувати до майна, набутого за час подібного спільного проживання, режим спільної сумісної власності подружжя — тобто з 1 січня 2004 року. Відповідно майно, яке було набуто спадкодавцем до зазначеної дати, хоча й під час проживання однією сім'єю із заявницею без реєстрації шлюбу, не буде входити до складу спільного сумісного майна та підлягатиме спадкуванню на загальних підставах без виділу частки в спільній сумісній власності.

Окрему думку з питання змісту заяви про встановлення факту висловили М. М. Дякович та С. В. Сенік, які зазначають, що формулювання вимоги до суду повинно включати зазначення мети, для якої необхідно встановити цей факт, наприклад, «встановити факт проживання однією сім'єю Особи 1 та Особи 2 з метою поділу спільно нажитого майна» [12, с. 40]. На думку авторів, якщо у заяві не буде зазначено цієї інформації, суд повинен постановити ухвалу про залишення заяви без руху, надавши строк для усунення недоліків, а якщо вони не будуть усунені — постановити ухвалу про повернення заяви.

Із цією думкою можна частково погодитись, адже стаття 258 ЦПК України встановлює, що у заяві, окрім інших відомостей, повинно бути зазначено, який факт заявник просить встановити та з якою метою. Проте ми не погоджуємося із тезою авторів в тій частині, що мета встановлення факту повинна бути зазначена у резолютивній частині заяви (а відповідно і резолютивній частині судового рішення), адже судові рішення, яким встановлено факт проживання однією сім'єю чоловіка та жінки без шлюбу, може бути підставою для виникнення різних прав та обов'язків для осіб, що звернулись із такою заявою. Наявність в резолютивній частині заяви, а відповідно і у судовому рішенні, конкретної мети зробить неможливим

використання цього рішення в ході реалізації інших прав, не пов'язаних із рішенням, що ухвалено.

Висновки: Підводячи підсумки, необхідно відмітити, що чинне сімейне законодавство оперує описовими, такими, що не відповідають вимогам законодавчої техніки, поняттями. Наприклад: «жінка та чоловік, що проживають однією сім'єю, але не перебувають у шлюбі між собою» (ст. 74, 91 СК України), «чоловік, з яким мати дитини не перебуває у шлюбі, якщо такі особи проживають однією сім'єю», «жінка, з якою батько дитини не перебуває у шлюбі, але які проживають однією сім'єю» (ст. 221 СК України).

Необхідно погодитись із М. М. Дякович, яка вказує на те, що резолютивна частина заяви, а відповідно і рішення суду, «повинна базуватись на законі й давати вичерпну відповідь на заявлену вимогу» [12, с. 40]. Наведені нами приклади рішень судів, в яких суди встановлювали факти того, що «*протягом останніх п'яти років до дня відкриття спадщини заявниця проживала зі спадкодавцем однією сім'єю*», встановлювали «*факт перебування у фактичних шлюбних відносинах*», дають підстави говорити про те, що ухвалені рішення судів не відповідають вимогам чинного законодавства, а отже не тягнуть за собою настання будь-яких юридичних наслідків. Частою помилкою заявників (позивачів у позовному провадженні) та судів є неправильне застосування норм матеріального права у часі. Аналізуючи викладене, можна дійти висновків про те, що правильне формулювання предмету вимоги, яке відповідає викладеним у нормах матеріального та процесуального права дефініціям, незалежно від виду судового провадження (окремого чи позовного), є єдиною запорукою можливості виникнення у осіб, щодо яких ухвалено рішення, або у інших заявників прав та обов'язків, що випливають зі змісту СК України стосовно чоловіка та жінки, які проживають однією сім'єю без шлюбу.

Список літератури

1. Сімейний кодекс України [Електронний ресурс] : Закон України від 10.01.2002 із змін., внес. згідно із Законами України : за станом на 05.10.2015. — Режим доступу: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/2947-14> — Назва з екрана.
2. Рішення Чечельницького районного суду Вінницької області від 16 листопада 2011 року за № 2-о-80/11 [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/20778982> — Назва з екрана.
3. Рішення Ленінського районного суду м. Донецька від 18 червня 2010 року за № 2-о-2/2010 [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/11192457> — Назва з екрана.
4. Цивільний процесуальний кодекс України [Електронний ресурс] : Закон України від 18.03.2004 із змін., внес. згідно із Законами України : за станом на 05.10.2015. — Режим доступу: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/1618-15> — Назва з екрана.
5. Рішення Щорського районного суду Чернігівської області від 15 липня 2008 року за № 2-о-29/2008 [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://jurportal.org/writ/5942185> — Назва з екрана.
6. Про судову практику в справах про встановлення фактів, що мають юридичне значення [Електронний ресурс] : Постанова Пленуму Верховного Суду України від 31.03.1995 № 5. — Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/v0005700-95> — Назва з екрана.

7. Цивільний процесуальний кодекс України [Електронний ресурс]: Закон УРСР від 18.07.1963 (втратив чинність 01.09.2005). — Режим доступу: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/1501-06> — Назва з екрана.
8. Рішення Високопільського районного суду Херсонської області від 21 квітня 2010 року за № 2-о-33/2010 [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/9270798> — Назва з екрана.
9. Рішення Білоцерківського районного суду Київської області від 27 серпня 2014 року за № 357/11246/14-ц [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/40374280> — Назва з екрана.
10. Рішення Нововоронцовського районного суду Херсонської області від 8 липня 2013 року за № 660/910/13-ц [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/32356481> — Назва з екрана.
11. Рішення Замостянського районного суду м. Вінниці від 26 січня 2012 року за № 2-о-/206/5/2012 [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/22334022> — Назва з екрана.
12. Дякович М. М., Сенік С. В. Правове регулювання «фактичних шлюбних відносин [Текст] / М. М. Дякович, С. В. Сенік // Вісник Верховного Суду України. — 2001. — № 2 (126). — С. 37–43.

Стаття надійшла до редакції 15.10.2015

Ю. А. Пилипенко

Одесский национальный университет имени И. И. Мечникова,
кафедра гражданско-правовых дисциплин
Французский бульвар, 24/26, Одесса, 65058, Украина

К ВОПРОСУ О ПРЕДМЕТЕ ДОКАЗЫВАНИЯ ПО ДЕЛАМ ОБ УСТАНОВЛЕНИИ ФАКТА ПРОЖИВАНИЯ МУЖЧИНЫ И ЖЕНЩИНЫ ОДНОЙ СЕМЬЕЙ БЕЗ РЕГИСТРАЦИИ БРАКА

Резюме

В данной статье исследованы примеры судебной практики, в рамках которой судами были неправильно применены нормы материального (гражданского, семейного) и гражданского процессуального права по делам об установлении юридического факта проживания мужчины и женщины одной семьей без регистрации брака, проанализированы допущенные ошибки и их правовые последствия, внесены предложения по недопущению их в будущем. В качестве вывода отмечается, что действующее семейное законодательство оперирует описательными, не отвечающими требованиям законодательной техники, понятиями. В рамках данной категории дел суды часто нарушают принципы применения норм права во времени. В статье сделан вывод о предмете доказывания по данной категории дел и даны рекомендации о правильной формулировке соответствующих требований.

Ключевые слова: брак, фактический брак, фактические брачные отношения, проживание мужчины и женщины одной семьей без регистрации брака.

Y. O. Pilipenko

Odessa I. I. Mechnikov National University,
The Department of Civil Law Disciplines
Frantsuzskiy boulevard, 24/26, Odessa, 65058, Ukraine

**ON THE SUBJECT OF PROOF IN CASES OF ESTABLISHMENT
OF FACT OF A MAN AND A WOMAN LIVING AS A FAMILY
WITHOUT BEING MARRIED**

Summary

This article examines examples of judicial practice, in which the courts have incorrectly applied the substantive (civil, family) law and the law of civil procedure for the establishment of the legal fact that a man and a woman live as one family without marriage. The author analyzes the errors and their legal consequences, provides suggestions for avoiding them in the future. In conclusions it is noted that the current family law operates narrative, such that do not meet the requirements of legislative techniques, concepts in this category of cases, the courts often violate the principles of application of legal norms in time. The article concludes on what it is the subject of proof in these cases and how it is necessary to formulate the requirement.

Key words: marriage, de facto marriage, de facto marital relationship, a man and a woman living as one family without marriage.